

TOMASZ KAŁUSKI
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Historii
ORCID: [0000-0001-6474-2896](https://orcid.org/0000-0001-6474-2896)

OBRAZ W SŁUŻBIE MNICHÓW. ŚREDNIOWIECZNA PIECZEŃ KONWENTU Z OPACTWA CYSTERSKIEGO W KRZESZOWIE

IMAGE IN THE SERVICE OF MONKS. THE MEDIEVAL CONVENTUAL SEAL OF THE CISTERCIAN ABBEY IN KRZESZÓW

ABSTRACT: The article discusses the function of the oldest conventual seal of the Cistercian abbey in Krzeszów. Based on the fullest possible source material, the circumstances around the introduction of the seal into the abbey are presented. The significance of the image on the seal and the most probable source of inspiration for the creation of this image are examined. The role of the seal of the Krzeszów convent in the documents issued in the abbey is also discussed, along with the chronology of the seal's use.

KEYWORDS: conventual seal, Cistercians, Krzeszów, Silesia, sigillography

Badania nad sfragistyką klasztorną wprowadzają nas nie tylko na grunt rozważań z zakresu nauk pomocniczych historii, ale także historii sztuki. Takie postrzeganie pieczęci pozwala rozpatrywać je z różnych perspektyw. W ostatnich latach w badaniach zachodnioeuropejskich można zaobserwować wzmożone zainteresowanie pieczęciami zarówno jednostek, jak i korporacji w średniowieczu. Przede wszystkim skoncentrowano się na przedstawieniu różnych strategii budowania własnej tożsamości poprzez pieczęcie¹. Zwrócono także uwagę na materialne i medialne aspekty

¹ Z głównych prac z ostatnich lat należy wymienić: Brigitte Miriam Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011; Markus Späth, *Art for New Corporations: Seal Imagery of French Urban Communities in the Thirteenth Century*,

pieczęci². Kwestionariusz badawczy został ostatnio poszerzony o problematykę dotyczącą badań nad pieczęciami jako mediami komunikacji oraz transferu idei i pojęć w średniowiecznej Europie³. W polskich badaniach dostrzegano także potencjał pieczęci na wymienionych powyżej płaszczyznach⁴. W pracach poświęconych pieczęciom cysterskim na ziemiach polskich akcentowano to w nierównomierny sposób. Najczęściej koncentrowano się na przeglądzie ikonografii omawianych pieczęci. W ostatnich latach pojawiły się jednakże prace, które podkreślają znaczenie symboliczne wyobrażeń napieczętych umieszczanych na pieczęciach opatów cysterskich⁵. Nadal nieliczne są prace, które omawiają szerzej pieczęcie konwentów cysterskich⁶.

[w:] *Medieval Coins and Seals. Constructing Identity, Signifying Power*, ed. Susan Solway, Turnhout 2015, s. 331–346; *idem*, *Memorialising the Glorious Past. Thirteenth-century seals from English cathedral priories and their artistic contexts*, [w:] *Seals and their Context in the Middle Ages*, ed. Phillipp R. Schofield, Oxford 2015, s. 161–171.

² M. Späth użył terminu medialność (*Medialität*) na określenie relacji między obrazowością pieczęci, jej stroną materialną i zdolnością pieczęci do reprodukowania wizerunku, zob. Markus Späth, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs*, [w:] *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, Hrsg. *idem*, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 23–24. Na szczególną uwagę zasługuje artykuł wymienionego badacza poruszający aspekt medialności pieczęci, zob. *idem*, *Zwischen Stempel und Abdruck. Das Siegel von St. Aposteln zu Köln in seinen mediengeschichtlichen Kontexten*, [w:] *Kanon Kunstgeschichte. Einführung in Werke, Methoden und Epochen. Mittelalter*, Bd. 1, Hrsg. Kristin Marek, Martin Schulz, Paderborn 2015, s. 215–233.

³ Na ten temat odbyła się w czerwcu 2019 r. konferencja na Uniwersytecie w Bonn pt. „Das Siegel als Medium der Kommunikation und des Transfers im europäischen Mittelalter”. Organizatorami byli Andrea Stieldorf (Bonn) oraz M. Späth (Giessen). Niepublikowane tezy tej konferencji w posiadaniu autora niniejszego tekstu. Materiały pokonferencyjne są planowane do wydania drukiem.

⁴ Ostatnio ukazał się artykuł Marcina Hlebionka, który twórczo odnosi się do badań wymienionego M. Spätha oraz B.M. Bedos-Rezak, zob. Marcin Hlebionek, *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, „Zapiski Historyczne”, 84 (2019), 1, s. 85–121.

⁵ Literatura dotycząca badań z zakresu sfragistyki cysterskiej została zebrana w kilku publikacjach, zob.: Marcin Szymoniak, *Stan i perspektywy badań nad średniowiecznymi pieczęciami klasztorów męskich w diecezji krakowskiej*, [w:] *Źródła staropolskie i nauki pomocnicze historii*, red. Jakub Rogulski, Kraków 2013, s. 185–198; *idem*, *Średniowieczne pieczęcie cysterskie z diecezji krakowskiej jako źródło badań nad zakresem władzy opatów i konwentów*, [w:] *Miasto – wieś – rezydencja. Przestrzeń determinująca dzieje człowieka – człowiek kształtujący przestrzeń*, red. Jakub Rogulski, Kraków 2014 (Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Nauki Społeczne, nr 9), s. 147–148; Tomasz Kałuski, „*Imago abbatis*” na pieczęciach śląskich cystersów w średniowieczu, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 2*, red. Marcin Starzyński, Dariusz Tabor, Kraków 2018 (Cistercium Mater Nostra. Studia et documenta, 5), s. 396; Anna Bojęś-Białasik, Maciej Zdanek, *Badania nad cystersami w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów*, s. 545–546. Autor niniejszego tekstu przygotował również przegląd literatury dotyczący pieczęci cysterskich: Tomasz Kałuski, *Stan badań nad sfragistyką cysterską na ziemiach polskich. Zarys problematyki* (w druku).

⁶ Najliczniejsze opracowania poświęcone pieczęciom konwentów zostały napisane przez Pawła Stróżyka, zob. Paweł Stróżyk, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Leknie-Wągrowcu* (cz. I),

Przystępując do rozważań poświęconych pieczęciom lokalnych wspólnot mnichów, należy postawić pytanie o chronologię używania pieczęci konwentów w danym klasztorze, zastosowanie prawne tego rodzaju pieczęci, motywy na nich występujące i funkcje, jakie pełnił wizerunek napieczony w życiu wspólnoty. Ważna jest też kwestia transferu wizerunku, który ostatecznie znalazł się na pieczęci konwentu. Jest to pytanie ogólniejszej natury, w jakim stopniu cystersi, jako zakon tworzący scentralizowaną strukturę w średniowieczu, przyswajali przy tworzeniu wyobrażeń napieczonych lokalne rozwiązania, a w jakim było to wykorzystanie wzorców stosowanych przez klasztory francuskie i niemieckie. Pod tym kątem przeanalizowałem średniowieczną pieczęć konwentu z klasztoru cysterskiego w Krzeszowie na Dolnym Śląsku.

Pieczęć konwentu krzeszowskiego nie były dotąd szerzej omawiane. W artykule Ambrosiusa Rose został opisany błędnie wizerunek pieczęci konwentualnej wraz z inskrypcją⁷. Autor ten opublikował także w monografii klasztoru krzeszowskiego zdjęcie dokumentu wraz z pieczęcią opata oraz konwentu⁸. Roman Stelmach zestawiał natomiast w formie tabeli informacje dotyczące pieczęci opatów i konwentu od średniowiecza do schyłku XVIII w., a także opisał nieprecyzyjnie omawianą pieczęć konwentu. Załączył ponadto kolorową fotografię tej pieczęci i wskazał drugą średniowieczną pieczęć. Omyłkowo autor ten zakwalifikował jako konwentualną pieczęć kanonika wrocławskiego Teodoryka z początku XIV w.⁹

[w:] *Kościół pw. Św. Krzyża i opactwo cysterskie w Łeknie-Wągrowcu*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Poznań 2003 (Studia i Materiały do dziejów Pałuk, t. 4), s. 179–202; *idem*, *Heraldyka opactwa cysterskiego w Łeknie-Wągrowcu*, [w:] *Cystersi lekneńscy w krajobrazie kulturowym ziem polskich w 850-lecie fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie 1153–2003. Materiały z sesji naukowej odbytej w Wągrowcu w dniu 4 lipca 2003 roku z okazji jubileuszu fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Łekno-Wągrowiec-Poznań 2004, s. 89–104; *idem*, *Herby na pieczęciach cysterskich – wybrane zagadnienia*, [w:] *Pieczęcie herbowe – herby na pieczęciach*, red. Wojciech Drelicharz, Zenon Piech, Warszawa 2011 (II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne), s. 191–215; *idem*, *Herby na pieczęciach cysterskich. Tablice*, „Cistercium Mater Nostra”, 6 (2012–2013), s. 237–240; *idem*, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łeknie-Wągrowcu (cz. III)*, *ibidem*, s. 241–246; *idem*, *Klasyfikacja pieczęci benedyktyńskich i cysterskich z ziem polskich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Zenon Piech, Warszawa 2015, s. 197–206.

⁷ Ambrosius Rose, *Schlesisches Klosterbuch. Grüssau. Benediktiner-, dann Zisterzienserabtei*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, 24 (1983), s. 123.

⁸ *Idem*, *Kloster Grüssau*, Stuttgart-Aalen 1974, po s. 16, il. nr 2.

⁹ Roman Stelmach, *Dokumenty i akta cystersów krzeszowskich zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, [w:] *Krzeszów poświęcony Łaską*, red. Henryk Dziurła, Kazimierz Bobowski, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1782), s. 75–76, oraz ilustracje na s. 16, nr 5–8. Zdjęcie pod nr 8 to w rzeczywistości wzmiankowana pieczęć kanonika, zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), Rep. 83, nr 60.

1. Okoliczności wprowadzenia do użycia pieczęci konwentu krzeszowskiego

Wielokrotnie podnoszono w literaturze przedmiotu kwestię wpływu na wyobrażenia napieczętnie uchwał Kapituły Generalnej Zakonu Cystersów. Odnosiły się one zarówno do pieczęci opatów, jak i konwentów¹⁰. Ustawodawstwo zakonne konsekwentnie zakazywało w XIII w. wprowadzenia do użycia przez konwenty własnej pieczęci. Tej treści statut został uchwalony przez Kapitułę Generalną w 1218 r.¹¹. Zostało to powtórzone w kodyfikacjach z 1237 i 1257 r.¹² Kluczowa okazała się bulla *Fulgens sicut Stella Matutina* papieża Benedykta XII z 1335 r. oraz uchwała Kapituły Generalnej z tego roku¹³. W bulli zaznaczono, że konwenty cysterskie miały wykonać własne pieczęcie, a także współpieczętować dokumenty opatów celem wyrażenia swojego konsensu. Kapituła uchwaliła, powołując się na przestrzeganie jedności w zakonie (*uniformitas*) i postanowienie papieskie, że pieczęć konwentu miała być przechowywana w zamknięciu pod kluczem, oraz wprowadziła zakaz różnorodności (*deformitas*) na pieczęciach konwentów, podobnie jak miało to miejsce w przypadku pieczęci opatów w XIII w.¹⁴ Na wszystkich typariuszach, które miały mieć kształt okrągły i być wykonane z miedzi, miał być wryty wizerunek Maryi, „ku czci której zostały założone wszystkie klasztory zakonu”. Kapituła postanowiła także w 1336 r., kto będzie strzegł pieczęci konwentu, odwołując się do wymienionej powyżej bulli Benedykta XII¹⁵.

Wprowadzenie pieczęci konwentu w klasztorze krzeszowskim nastąpiło zatem po 1335 r. Jak dotąd nie udało się odnaleźć odcisków omawianej pieczęci

¹⁰ Przykładowo: T[homas] A[lexander] Heslop, *Cistercian seals in England and Wales*, [w:] *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, ed. Christopher Norton, David Park, Cambridge 1986, s. 266–283; Stróżyk, *Pieczęcie cysterskie (cz. I)*, s. 186–187; *idem*, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łeknie–Wągrowcu (cz. II)*, [w:] *Terra Palucensis et monasterium in Lokna. XXV lat badań archeologiczno-architektonicznych w łekneńskim kompleksie osadniczym*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Warszawa 2006 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 6), s. 145–148; Immo Eberl, *Cystersi. Historia zakonu europejskiego*, przeł. Piotr Włodyga, Kraków 2011, s. 332–336; Kałuski, „*Imago abbatis*”, s. 397–398, 402–403.

¹¹ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786* (dalej: *Statuta*), t. 1: *Ab anno 1116 ad annum 1220*, ed. Joseph Marie Canivez, Louvain 1933, 1218/17.

¹² Bernard Lucet, *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*, Paris 1977, s. 297–298. Zob. też Heslop, *Cistercian Seals*, s. 282.

¹³ *Constitutio Benedicti papae XII pro reformatione Ordinis Cisterciensis*, [w:] *Statuta*, t. 3: *Ab anno 1262 ad annum 1400*, ed. Joseph Marie Canivez, Louvain 1935, s. 411, pkt 2; s. 415, pkt 9; *ibidem*, 1335/2.

¹⁴ Kałuski, „*Imago abbatis*”, s. 397.

¹⁵ *Statuta*, t. 3, 1336/1. Zob. też *Constitutio Benedicti papae*, s. 413, pkt 5.

z pierwszej połowy XIV w. Zważywszy jednak, że inne konwenty cysterskie na ziemiach polskich, także na Dolnym Śląsku (Lubiąż, Kamieniec), w tym macierz Krzeszowa, to jest Henryków, posiadały już własne pieczęcie w tym okresie¹⁶, ten rodzaj pieczęci z pewnością został również zlecony do wykonania przez konwent krzeszowski w pierwszej połowie XIV w. Pierwsza pewna wzmianka o tej pieczęci pochodzi z 1385 r. W tym bowiem roku został wystawiony dokument przez opata Jana I Baumschabe, współpieczętowany pieczęcią konwentu. Obecnie nie zachowały się przy nim pieczęcie¹⁷. Najstarszy znany odcisk omawianej pieczęci konwentu zachował się przy dokumencie z 1401 r. Egzemplarz ten został również odnotowany w literaturze przedmiotu¹⁸. Pieczęć została odcisnięta w wosku zielonym, w misce z wosku naturalnego i przywieszona na pasku pergaminowym przy dokumencie wystawionym przez opata Mikołaja IV z Legnicy¹⁹.

2. Wyobrażenie na pieczęci konwentu krzeszowskiego i jego artystyczny kontekst

Przystępując do interpretacji wyobrażenia umieszczonego na pieczęci konwentu krzeszowskiego, należy przypomnieć, że nie można ograniczać się tylko do wskazania konkretnego typu pieczęci, gdyż zawęża to możliwości interpretacyjne danej pieczęci²⁰. W przypadku pieczęci krzeszowskiej mamy do czynienia z typem maryjnym lub – doprecyzowując – z wizerunkiem Madonny z Dzieciątkiem. Wprowadzona, jak wskazałem, najprawdopodobniej w pierwszej połowie XIV w. pieczęć konwentu krzeszowskiego przedstawia Maryję z Dzieciątkiem na lewym ramieniu. Ukazano ją frontalnie w półpostaci na tle ukośnej kratownicy wypełnionej ornamentami przypominającymi ikсы. Głowa Maryi jest lekko przechylona w stronę Jezusa. Maryja jest odziana w długą fałdowaną szatę oraz zapewne płaszcz, który spowija jej głowę, na której ma nałożoną koronę. Jezus jest

¹⁶ Zestawienie wzmianek, na podstawie literatury, o najstarszych pieczęciach konwentów z ziem polskich i Europy zob. Stróżyk, *Pieczęcie cysterskie (cz. I)*, s. 187–189.

¹⁷ APWr., Rep. 83, nr 144.

¹⁸ Stelmach, *Dokumenty i akta*, s. 75, ilustracja pieczęci na s. 16, nr 6 (bez podania sygnatury); *idem*, *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wrocław–Racibórz 2014, s. 304.

¹⁹ APWr., Rep. 83, nr 167.

²⁰ W tym tonie na gruncie badań polskich zob. Tomasz Kałuski, *Pieczęcie cechów na ziemiach księstwa głogowskiego do połowy XIX wieku. Geneza i symbolika*, Warszawa 2013, s. 61; Hlebionek, *Miasto na pieczęci*, s. 94–96.

ubrany w długą tunikę. Dostrzegalne włosy Dzieciątka są przedstawione w schematyczny sposób w formie dwóch okrywających głowę loków. Wokół głów obu postaci zostały umieszczone nimby. Pozostałe detale, na podstawie znanych odcisków, są mniej zauważalne. Wydaje się jednak, że Maryja wskazuje na Dzieciątka. Taka kompozycja pozwala przyjąć, że mamy do czynienia z typem Hodegetrii. W otoku został umieszczony napis, w obwódce perełkowej, wykonany majuskułą gotycką z dodaniem minuskuły, co jeszcze dodatkowo przemawia za czternastowieczną metryką pieczęci. Inskrypcja w formie + S(*igillum*) • CO^NVENTVS • GR(*atia*)E • S(*an*)C(*ta*)E • [MAR]I(*a*)E odnosi się do dysponenta pieczęci oraz klasztoru, w którym przebywał konwent. Legenda rozpoczyna się krzyżem inicjalnym, a przerywniki między poszczególnymi wyrazami zaznaczono poprzez pojedyncze guzy. Wprowadzono też apostrof na oznaczenie skrótu po literze „S” w wyrazie S(*igillum*)²¹. Należy nadmienić, że maryjne wezwanie klasztoru wystąpiło również na pieczęci opata Henryka II Camerariusza, poświęconej w użyciu w latach 1318–1326. Pieczęć ta była zapewne stosowana już od schyłku XIII w. przez poprzedników tego opata²².

Wskazanie zawarte w statucie Kapituły Generalnej z 1335 r. nie precyzowało, jaki konkretnie wizerunek maryjny miał zostać umieszczony na pieczęciach konwentów. To stwarzało możliwość wykazania się do pewnego stopnia innowacyjnością przez lokalne wspólnoty mnichów. Przystępując do wskazania możliwej inspiracji przy tworzeniu wizerunku, należy wziąć pod uwagę zarówno kontakty międzyregionalne, które umożliwiały odbywające się corocznie w średniowieczu obrady Kapituły Generalnej w Cîteaux, jak i związki filiacyjne między klasztorami, a także wpływ lokalnych wzorców. W przypadku pieczęci konwentu krzeszowskiego należy doszukiwać się miejscowego źródła inspiracji. Był nim, moim zdaniem, cieszący się już kultem w średniowieczu obraz Matki Bożej Łaskawej, który ostatecznie w pierwszej połowie XVIII w. został umieszczony nad tabernakulum ołtarza głównego nowo wybudowanej świątyni klasztornej²³. Obraz

²¹ Odczyt legendy na podstawie najlepiej zachowanego odcisku omawianej pieczęci z 1401 r., zob. APWr., Rep. 83, nr 167, oraz ilustracja na końcu tekstu.

²² APWr., Rep. 83, nr 46, nr 60. Zob. też Kałuski, „*Imago abbatis*”, s. 402. Należy w tym miejscu wskazać na niedokładny opis pieczęci wymienionego opata umieszczony w moim artykule: *idem*, *Napisy na pieczęciach opatów z klasztorów cysterskich na Dolnym Śląsku w średniowieczu*, „Sfragističnij Šoričnik”, 6 (2016), s. 72.

²³ Henryk Dziurła, *Krzeszów*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. Andrzej Marek Wy-
rwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek, Poznań 1999, s. 171, 181.

kultowy – pochodzący, jak przyjmują badacze, z XIII w. lub przemalowany w tym okresie – miał się znajdować od samego początku w klasztorze²⁴. Wykazuje on podobieństwa z wizerunkiem na omawianej pieczęci. Układ ciał Maryi i Jezusa oraz szaty są zbliżone, z tą różnicą, że Dzieciątko na obrazie usadowione jest na prawym ramieniu Maryi, a Maryja na pieczęci posiada dodatkowo koronę. Przenoszenie ikon na pieczęcie nie było czymś wyjątkowym. Z Europy Zachodniej znane są przykłady odwzorowywania tego typu obrazów na różnych mediach sztuki, w tym na pieczęciach. Hans Belting wymienił pieczęć benedyktynek z Schwarzhendorf (obecnie część Bonn) z 1172 r., której wyobrażenie powstało pod wpływem wschodniej ikony²⁵. W odniesieniu do pieczęci cysterskich literatura przedmiotu wskazuje również na możliwość ukształtowania wyobrażeń na pieczętnych pod wpływem obrazów, a także rzeźb przechowywanych w klasztorach. Przypuszcza się, że jedna z nowożytnych pieczęci wielkopolskiego konwentu z Wągrowca mogła być częściowo zainspirowana rzeźbą Maryi z Dzieciątkiem z klasztornej kościoła²⁶. W literaturze zwrócono również uwagę, że w niektórych opactwach czeskich (Osek, Zbrasław) wzorem dla wykonania wizerunku na pieczęciach konwentów mogła być rzeźba lub maryjna ikona²⁷. Z Górnego Śląska wskazano na ukształtowanie jednej z pieczęci konwentu w Rudach, wykonanej zapewne w pierwszej połowie XVIII w., pod wpływem obrazu maryjnego przechowywanego w kościele klasztornym²⁸. Na podstawie własnych badań mogę

²⁴ Baldwin Ziętara, *Obraz Matki Bożej Łaskawej w Krzeszowie*, [w:] *Krzeszów uświęcony Łaską*, s. 10; Ivo Kořán, *Madonny ochránkyně českých klášterů a milostný obraz P. Marie v Křešově*, [w:] *ibidem*, s. 15, il. 4, s. 22–25; Franciszek Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 52), s. 396–398; Janusz Nowiński, *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*, Warszawa 2016, s. 326–329.

²⁵ Hans Belting, *Obraz i kult. Historia obrazu przed epoką sztuki*, przeł. Tadeusz Zatorski, Gdańsk 2010, s. 376–377, zdjęcie nr 200.

²⁶ Stróżyk, *Pieczęcie cysterskie (cz. I)*, s. 196–197.

²⁷ Dana Stehlíková, *Cistercian Seals in Bohemia and Moravia from 1220 to 1520*, [w:] *Cisterciáci ve středověkém českém státě. Sborník z kolokvia v Kutné Hoře, 9.–13. června 1992 – Les Cisterciens dans le Royaume Médiéval de Bohême. Actes du colloque de Kutna Hora, 9–13 juin 1992*, „Cîteaux. Commentarii cistercienses”, 47 (1996), s. 334.

²⁸ Beata Marcisz-Czapla, *Święci w ikonografii nowożytnych pieczęci klasztornych na Śląsku*, [w:] *Człowiek – obraz – tekst. Studia z historii średniowiecznej i nowożytnej*, red. Marek L. Wójcik, Dzierżoniów 2005, s. 93. Wzmiankowana pieczęć konwentu z klasztoru rudzkiego zachowała się w formie typariusza, zob. *e a d e m*, *Tłoki pieczętnie i pieczęcie kościelne z terenu Śląska*, [w:] *Gloria Deo. Rzemiesło sakralne*, t. 2, red. Małgorzata Korżel-Kraśna, Wrocław 2010, s. 120, nr 116. Znane są mi dwa odciski tej pieczęci pochodzące z 1753 r., zob. Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Dokumenty klasztoru w Henrykowie, nr 269 (19 IX 1753); APWr., Rep. 83, nr 1054. Na temat obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem w Rudach, zob. Franciszek Wolnik, *Matka Boska Rudzka. Dzieje sanktuarium w Rudach Wielkich*, Opole 1995 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej

stwierdzić, że cystersi na Dolnym Śląsku przyjmowali różne strategie ikonograficzne. W Henrykowie konwent zaczerpnął najprawdopodobniej wyobrażenie z pieczęci konwentu w Pforcie, który był macierzą dla Lubiąża²⁹. Zatem podstawą wymiany obrazów były powiązania filiacyjne między klasztorami. Wzorców wyobrażeń umieszczonych na pieczęciach konwentów w Kamieńcu i Lubiążu należy natomiast poszukiwać w środowiskach związanych z terenem Francji³⁰. Wybór obrazu Matki Bożej Łaskawej w Krzeszowie, jako inspiracji dla stworzenia wyobrażenia na pieczęci krzeszowskiej, wynikać mógł z centralnej roli, jaką odgrywała ta ikona już w XIV w. w duchowym życiu mnichów krzeszowskich. Wybór wyobrażenia, który oddawał zarówno ponadregionalny, jak i lokalny wymiar wspólnoty, przyczynił się niewątpliwie do długiego stosowania pieczęci przez konwent aż do czasów nowożytnych. Utrwalało to wizerunek maryjny we wspólnocie oraz u odbiorców z zewnątrz klasztoru. Jest to o tyle istotne, ponieważ od pierwszej połowy XV do pierwszej połowy XVII w. obraz był zaginiony³¹. Pieczęć była zatem głównym medium w tym okresie, wokół której mogła się kształtować tożsamość cystersów krzeszowskich. Warto odnotować w tym miejscu, że na kolejnej pieczęci konwentu, stosowanej od schyłku XVI w., zrezygnowano z dotychczasowego obrazu maryjnego na rzecz wyobrażenia pełnifiguralnego Maryi z Dzieciątkiem, z dodaniem herbu konwentu³².

Analizowane przeze mnie odciski najstarszej pieczęci konwentu są pozbawione *contrasigillów*. Inaczej niż w przypadku pieczęci konwentów w Henrykowie i Kamieńcu, na których odciskano pieczęć odwrocia³³. Zrezygnowano zatem

na Śląsku, 3), s. 28–31; *idem*, *Liturgia śląskich cystersów*, s. 400–402; Piotr Będziński, *Obraz Matki Bożej Pokornej w Rudach na tle historii klasztoru. Tradycja ikony w kościele bizantyjskim i łacińskim*, Opole 1999 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 15); Jerzy Gorzelik, *Dziedzictwo górnośląskiego baroku. Opactwo cysterskie w Rudach Wielkich 1648–1810*, Warszawa 2005, s. 26; Nowiński, *Ars cisterciensis*, s. 340–343.

²⁹ Najstarszy znany mi egzemplarz pieczęci konwentu henrykowskiego pochodzi z 1343 r., zob. Národní archiv Praha, Archiv České koruny, inv. č. 261. Pieczęć konwentu z Pforty jest mi znana tylko z luźnego odcisku. Według adnotacji zapisanej ciemnym atramentem na pasku pergaminowym wymieniony egzemplarz pochodzi z 1345 r., zob. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Dział Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. XIV–2100. Opis pieczęci podał Artur Hryniewicz, *Europejskie pieczęcie kościelne*, [w:] Gloria Deo, s. 344, nr 177.

³⁰ Kwestia ta wraz z podaniem pełnej podstawy źródłowej zostanie opracowana w planowanym przez autora odrębnym studium.

³¹ Ziętara, *Obraz Matki Bożej Łaskawej*, s. 11.

³² Najstarszy znany odcisk drugiej pieczęci konwentu pochodzi z 1595 r., zob. APWr., Rep. 83, nr 415.

³³ Tomasz Kałuski, *Funkcjonowanie *contrasigillów* w klasztorach cysterskich na Śląsku w średniowieczu i czasach nowożytnych* (w druku).

z dodatkowej symboliki, którą nosły tego rodzaju pieczęcie. Na odwrociach pieczęci konwentu oraz opata krzeszowskiego, przywieszonych przy wspomnianym już dokumencie z 1401 r. zachowały się wgłębienia przypominające odcisk kciuka³⁴. Na kolejnych egzemplarzach omawianej pieczęci konwentu nie ma już śladów w postaci odcisków palców. Trudno mówić zatem o jakimś zwyczaju kancelaryjnym. Raczej traktowałbym to jako znak odnoszący się do dysponenta pieczęci, w tym wypadku do wspólnoty mnichów, którzy uczestniczyli w sporządzaniu dokumentów³⁵.

Omawiana pieczęć konwentu była odciskana konsekwentnie w XV w. w wosku zielonym w miskach z wosku naturalnego. Jeden raz zostało odnotowane użycie wosku naturalnego³⁶. W XVI w. nadal stosowano wosk jako materiał pieczętny³⁷. Pieczęć była też odciskana przez papier na podkładzie z wosku naturalnego oraz czerwonego³⁸.

3. Pieczęć konwentu krzeszowskiego w praktyce kancelaryjnej

Pieczęć konwentu, jak wskazałem powyżej, była stosowana przez długi czas. Zgodnie z zaleceniem wymienionej wcześniej bulli papieskiej Benedykta XII konwent w Krzeszowie współpieczętował dokumenty wystawiane przez opatów, wyrażając swój konsens. Mnisi byli niekiedy współwystawcami dokumentów wraz z rządcą klasztoru. Najstarszy znany odcisk pieczęci konwentu został przywieszony przy dokumencie wystawionym przez opata Mikołaja IV z Legnicy w 1401 r., w którym potwierdził on Hannusowi Tyle sprzedaż folwarku w Wierzbnej na rzecz osoby trzeciej³⁹. Kolejny odcisk pieczęci konwentu zachował się przy dokumencie wystawionym przez opata Mikołaja VI z Lubawki w 1460 r., w którym potwierdził on sprzedaż majątku na prawach lennych w Wierzbnej przez swojego poddanego⁴⁰.

³⁴ APWr., Rep. 83, nr 167.

³⁵ Na temat różnych sposobów i interpretacji cielesnego oznaczania pieczęci woskowych zob. rozważania Brigitte Miriam Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050–1400)*, [w:] *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, ed. Noël Adams, John Cherry, James Robinson, London 2008, s. 2; *eadem*, *When Ego Was Imago*, s. 151, 200

³⁶ APWr., Rep. 83, nr 167, 246, 271, 279.

³⁷ *Ibidem*, nr 340.

³⁸ *Ibidem*, nr 342, 364, 383a.

³⁹ *Ibidem*, nr 167.

⁴⁰ *Ibidem*, nr 246.

Omawiana pieczęć została przywieszona również przy dokumencie wystawionym przez wymienionego opata i konwent w 1484 r. Dokument ten dotyczył kupna przez klasztor karczmy w Wierzbnej od mieszczanina ze Świdnicy⁴¹. Kolejne potwierdzone zastosowanie pieczęci konwentu krzeszowskiego znane jest z dokumentu wystawionego przez opata Jana III z Bolkowa w 1493 r. Konwent współpieczętował dokument, który dotyczył m.in. sprzedaży połowy folwarku w Gorzeszowie na rzecz opata i konwentu⁴². Kolejne odciski omawianej pieczęci zachowały się już z XVI w. Omawiana pieczęć została przywieszona przy dokumencie z 1545 r., wystawionym przez opata Jana V Kellnera wraz z konwentem. Dokumentem tym wystawcy potwierdzili Barthelowi Bergerowi posiadanie sołectwa w Kochanowie⁴³. Omawiana pieczęć została odcisnięta również na wystawionym w 1547 r. przez wymienionego opata i konwent dokumencie, który dotyczył zastawu czterech wiosek klasztornych⁴⁴. Konwent współpieczętował również dokument z 1558 r. dotyczący udzielenia pożyczki przez radców i komisarzy królewskich na rzecz opata Jana VI i konwentu⁴⁵. Ostatnie znane użycie pieczęci konwentu pochodzi z dokumentu wystawionego przez opata Krzysztofa Scholza i konwent w 1571 r. Dokument dotyczył zwrotu długu przez jednego z poddanych na rzecz rodziców zmarłego opata Kaspara⁴⁶.

4. Podsumowanie

Pieczęć konwentu w klasztorze krzeszowskim została wprowadzona po 1335 r., podobnie jak w innych opactwach cysterskich pod wpływem bulli papieskiej i ustawodawstwa zakonnego. Najstarszy znany egzemplarz tej pieczęci pochodzi z 1401 r., a w praktyce kancelaryjnej pieczęć była stosowana do drugiej połowy XVI w., kiedy zastąpiła ją kolejna pieczęć konwentu. Wyobrażenie napieczątne przedstawia Maryję z Dzieciątkiem na lewym ramieniu. Wizerunek został ukształtowany, moim zdaniem, pod wpływem maryjnego obrazu przechowywanego w klasztorze. Wskazane medium wraz z pieczęcią były bez wątpienia jednymi z głównych elementów kształtowania się tożsamości cystersów krzeszowskich.

⁴¹ *Ibidem*, nr 271.

⁴² *Ibidem*, nr 279.

⁴³ *Ibidem*, nr 340.

⁴⁴ *Ibidem*, nr 342.

⁴⁵ *Ibidem*, nr 364.

⁴⁶ *Ibidem*, nr 383a.

Odwoływały się bowiem do istoty duchowości cysterskiej, w której centralne miejsce obok Chrystusa zajmowała Maryja.

Pieczęć konwentu z opactwa cysterskiego w Krzeszowie, XIV–XVI w. (odcisk pieczęci z 1401 r.; APWr., Rep. 83, nr 167; fot. T. Kałuski)

SUMMARY

The article analyses the medieval conventual seal of the Cistercian monastery in Krzeszów. The convent's seal was introduced following a decision contained in a 1335 Bull of Benedict XII and resolution of the General Chapter of that same year. The oldest preserved imprint of this seal is known from 1401. The seal under discussion remained in use until the second half of the 16th century. In accordance with the resolution of the Chapter, an image of Mary and Child was placed on the seal. The most likely inspiration for this design was an icon stored in the monastery. The seal of the convent also performed certain legal functions. The convent co-sealed documents issued by the abbots, and was sometimes a co-issuer of documents together with the abbot.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
Dokumenty klasztoru w Henrykowie, nr 269 (19 IX 1753).
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu
Rep. 83, nr 46, 60, 144, 167, 246, 271, 279, 340, 342, 364, 383a, 415, 1054.

- Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Dział Numizmatyczno-Sfragistyczny
Kolekcja tłoków pieczętnych i odcisków pieczęci, nr inw. XIV–2100.
- Národní archiv Praha
Archiv České koruny, inv. č. 261.
- Constitutio Benedicti papae XII pro reformatione Ordinis Cisterciensis*, [w:] *Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, t. 3: *Ab anno 1262 ad annum 1400*, ed. Joseph Marie Canivez, Louvain 1935, s. 410–436.
- Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, t. 1: *Ab anno 1116 ad annum 1220*, ed. Joseph Marie Canivez, Louvain 1933; t. 3: *Ab anno 1262 ad annum 1400*, ed. *idem*, Louvain 1935.
- Bedos-Rezak Brigitte Miriam, *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050–1400)*, [w:] *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, ed. Noël Adams, John Cherry, James Robinson, London 2008, s. 1–7.
- Bedos-Rezak Brigitte Miriam, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011.
- Belting Hans, *Obraz i kult. Historia obrazu przed epoką sztuki*, przeł. Tadeusz Zatorski, Gdańsk 2010.
- Będziński Piotr, *Obraz Matki Bożej Pokornej w Rudach na tle historii klasztoru. Tradycja ikony w kościele bizantyjskim i łacińskim*, Opole 1999 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 15).
- Bojęś-Białasik Anna, Zdanek Maciej, *Badania nad cystersami w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 2*, red. Marcin Starzyński, Dariusz Tabor, Kraków 2018 (Cistercium Mater Nostra. Studia et documenta, 5), s. 523–565.
- Dziurla Henryk, Krzeszów, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek, Poznań 1999, s. 164–188.
- Eberl Immo, *Cystersi. Historia zakonu europejskiego*, przeł. Piotr Włodyga, Kraków 2011.
- Gorzelik Jerzy, *Dziedzictwo górnośląskiego baroku. Opactwo cysterskie w Rudach Wielkich 1648–1810*, Warszawa 2005.
- Heslop T[homas] A[lexander], *Cistercian seals in England and Wales*, [w:] *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, ed. Christopher Norton, David Park, Cambridge 1986, s. 266–283.
- Hlebionek Marcin, *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, „Zapiski Historyczne”, 84 (2019), 1, s. 85–121.
- Hryniewicz Artur, *Europejskie pieczęcie kościelne*, [w:] *Gloria Deo. Rzemiosło sakralne*, t. 2, red. Małgorzata Korżel-Kraśna, Wrocław 2010, s. 211–373.
- Kałuski Tomasz, „*Imago abbatis*” na pieczęciach śląskich cystersów w średniowieczu, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 2*, red. Marcin Starzyński, Dariusz Tabor, Kraków 2018 (Cistercium Mater Nostra. Studia et documenta, 5), s. 395–415.

- Kałużski Tomasz, *Napisy na pieczęciach opatów z klasztorów cysterskich na Dolnym Śląsku w średniowieczu*, „Sfragističnij Šoričnik”, 6 (2016), s. 72.
- Kałużski Tomasz, *Pieczęcie cechów na ziemiach księstwa głogowskiego do połowy XIX wieku. Geneza i symbolika*, Warszawa 2013.
- Kałużski Tomasz, *Stan badań nad sfragistyką cysterską na ziemiach polskich. Zarys problematyki* (w druku).
- Kałużski Tomasz, *Funkcjonowanie kontrasigillów w klasztorach cysterskich na Śląsku w średniowieczu i czasach nowożytnych* (w druku).
- Kořán Ivo, *Madonny ochránkyně českých klášterů a milostný obraz P. Marie v Křešově*, [w:] *Krzyszów uświęcony Łaską*, red. Henryk Dziurla, Kazimierz Bobowski, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1782), s. 17–25.
- Lucet Bernard, *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*, Paris 1977.
- Marcisz-Czapla Beata, *Święci w ikonografii nowożytnych pieczęci klasztornych na Śląsku*, [w:] *Człowiek – obraz – tekst. Studia z historii średniowiecznej i nowożytnej*, red. Marek L. Wójcik, Dzierżonów 2005, s. 89–107.
- Marcisz-Czapla Beata, *Tłoki pieczętnie i pieczęcie kościelne z terenu Śląska*, [w:] *Gloria Deo. Rzemiosło sakralne*, t. 2, red. Małgorzata Korżel-Kraśna, Wrocław 2010, s. 71–210.
- Nowiński Janusz, *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*, Warszawa 2016.
- Rose Ambrosius, *Schlesisches Klosterbuch. Grüssau. Benediktiner-, dann Zisterzienserbtei*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, 24 (1983), s. 97–126.
- Rose Ambrosius, *Kloster Grüssau*, Stuttgart–Aalen 1974.
- Späth Markus, *Art for New Corporations: Seal Imagery of French Urban Communities in the Thirteenth Century*, [w:] *Medieval Coins and Seals. Constructing Identity, Signifying Power*, ed. Susan Solway, Turnhout 2015, s. 331–346.
- Späth Markus, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs*, [w:] *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, Hrsg. *idem*, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 9–32.
- Späth Markus, *Memorialising the Glorious Past. Thirteenth-century seals from English cathedral priories and their artistic contexts*, [w:] *Seals and their Context in the Middle Ages*, ed. Phillip R. Schofield, Oxford 2015, s. 161–171.
- Späth Markus, *Zwischen Stempel und Abdruck. Das Siegel von St. Aposteln zu Köln in seinen mediengeschichtlichen Kontexten*, [w:] *Kanon Kunstgeschichte. Einführung in Werke, Methoden und Epochen. Mittelalter*, Bd. 1, Hrsg. Kristin Marek, Martin Schulz, Paderborn 2015, s. 215–233.
- Stehlíková Dana, *Cistercian Seals in Bohemia and Moravia from 1220 to 1520*, [w:] *Cisterciáci ve středověkém českém státě. Sborník z kolokvia v Kutné Hoře, 9.–13. června 1992 – Les Cisterciens dans le Royaume Médiéval de Bohême. Actes du colloque de Kutna Hora, 9–13 juin 1992*, „Cîteaux. Commentarii cistercienses”, 47 (1996), s. 329–342.

- Stelmach Roman, *Dokumenty i akta cystersów krzeszowskich zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, [w:] *Krzeszów uświęcony Łaską*, red. Henryk Dziurła, Kazimierz Bobowski, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1782), s. 71–77.
- Stelmach Roman, *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wrocław–Racibórz 2014.
- Stróżyk Paweł, *Heraldyka opactwa cysterskiego w Łeknie–Wągrowcu*, [w:] *Cystersi lekneńscy w krajobrazie kulturowym ziem polskich w 850–lecie fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie 1153–2003. Materiały z sesji naukowej odbytej w Wągrowcu w dniu 4 lipca 2003 roku z okazji jubileuszu fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Łekno–Wągrowiec–Poznań 2004, s. 89–104.
- Stróżyk Paweł, *Herby na pieczęciach cysterskich – wybrane zagadnienia*, [w:] *Pieczęcie herbowe – herby na pieczęciach*, red. Wojciech Drelicharz, Zenon Piech, Warszawa 2011 (II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne), s. 191–215.
- Stróżyk Paweł, *Herby na pieczęciach cysterskich. Tablice*, „Cistercium Mater Nostra”, 6 (2012–2013), s. 237–240.
- Stróżyk Paweł, *Klasyfikacja pieczęci benedyktyńskich i cysterskich z ziem polskich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Zenon Piech, Warszawa 2015, s. 197–206.
- Stróżyk Paweł, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łeknie–Wągrowcu (cz. I)*, [w:] *Kościół pw. Św. Krzyża i opactwo cysterskie w Łeknie–Wągrowcu*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Poznań 2003 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 4), s. 179–202.
- Stróżyk Paweł, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łeknie–Wągrowcu (cz. II)*, [w:] *Terra Palucensis et monasterium in Lokna. XXV lat badań archeologiczno-architektonicznych w lekieńskim kompleksie osadniczym*, red. Andrzej Marek Wyrwa, Warszawa 2006 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 6), s. 139–153.
- Stróżyk Paweł, *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łeknie–Wągrowcu (cz. III)*, „Cistercium Mater Nostra”, 6 (2012–2013), s. 241–246.
- Szymoniak Marcin, *Stan i perspektywy badań nad średniowiecznymi pieczęciami klasztorów męskich w diecezji krakowskiej*, [w:] *Źródła staropolskie i nauki pomocnicze historii*, red. Jakub Rogulski, Kraków 2013, s. 185–208.
- Szymoniak Marcin, *Średniowieczne pieczęcie cysterskie z diecezji krakowskiej jako źródło badań nad zakresem władzy opatów i konwentów*, [w:] *Miasto – wieś – rezydencja. Przestrzeń determinująca dzieje człowieka – człowiek kształtujący przestrzeń*, red. Jakub Rogulski, Kraków 2014 (Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Nauki Społeczne, nr 9), s. 145–181.
- Wolnik Franciszek, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 52).
- Wolnik Franciszek, *Matka Boska Rudzka. Dzieje sanktuarium w Rudach Wielkich*, Opole 1995 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 3).
- Ziętara Baldwin, *Obraz Matki Bożej Łaskawej w Krzeszowie*, [w:] *Krzeszów uświęcony Łaską*, red. Henryk Dziurła, Kazimierz Bobowski, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1782), s. 9–12.

O AUTORZE

dr Tomasz Kałuski – adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Stypendysta Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD 2007–2008, 2016) oraz Instytutu Herdera w Marburgu (2010). Zainteresowania badawcze: nauki pomocnicze historii ze szczególnym uwzględnieniem sfragistyki i heraldyki. Obecnie prowadzi badania nad pieczęciami i herbami cystersów na Śląsku od średniowiecza do początku XIX w. Adres e-mail: tkaluski@gmail.com

